

РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ: ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОЦІНКИ ДИНАМІКИ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ НА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ

REGIONAL POLITICAL REGIME: MAIN CRITERIA FOR POLITICAL ASSESSMENT OF THE DYNAMICS AND FEATURES OF INFLUENCE ON SOCIO-POLITICAL PROCESSES IN ZAKARPATTIA

Панова А.О.,

*аспірантка кафедри політології і державного управління
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»*

У статті аналізуються критерії визначення регіональних політичних режимів на прикладі динаміки та особливостей їх функціонування на Закарпатті в ХХ столітті. Визначено умови їх впливу на соціально-політичні процеси, доведено, що сучасне Закарпаття є єдиним із нині існуючих регіонів України, який упродовж ХХ століття пережив складні трансформації політичних режимів, що супроводжувалися зміною державної приналежності, а відповідно й адаптації до системно-управлінських правил політичного панування. Підкреслено, що така характерна особливість відображалася соціально-політичними змінами в регіоні й переходом від авторитарних до демократичних і згодом знову до авторитарних умов політичного управління, впливами на місцеву політичну культуру й політичну свідомість регіональних еліт, можливостями й проблемами функціонування соціальних і політичних інституцій тощо. Запропоновано алгоритм дослідження режимів крізь визначення поняття і характеристики різних політичних режимів, крізь аналіз політико-історичного контексту, структурний аналіз правлячої влади (еліти), опис наявних політичних прав і свобод, оцінка ролі опозиції та політичної конкуренції, економічний аналіз, зріз динаміки змін, порівняльний аналіз тощо.

Мета статті – аналіз основних критеріїв політичної оцінки динаміки та особливостей впливу соціально-політичних процесів на трансформацію регіональних політичних режимів на Закарпатті впродовж ХХ століття. Виходячи з мети нашого дослідження, надважливим вважається аналіз історичного контексту, коли дослідження становлення та розвитку регіонального політичного режиму залежить від вивчення ключових подій, які вплинули на режим і його трансформацію (наприклад, внаслідок політичних криз, владних переворотів, воєнних конфліктів, інших геополітичних зрушень).

У підсумку доведено, що регіональні політичні режими характеризуються особливостями, які стали результатом історичних, політичних, соціокультурних, економічних та інших факторів, що впливало на політичні системи держав, до складу яких входив регіон, на спроби функціонування автономного режиму та механізми управління в контексті владної взаємодії на прямій управлінських координат «центр – регіон». Також подано авторську пропозицію класифікації регіональних політичних режимів на Закарпатті.

Ключові слова: політичний режим, регіональний політичний режим, політичні процеси, трансформація, особливості й фактори впливу, Закарпаття.

The article analyzes the criteria for defining regional political regimes using the example of the dynamics and peculiarities of their functioning in Zakarpattia in the 20-th century. The conditions of their influence on socio-political processes are determined, it is proved that modern Zakarpattia is the only one of the currently existing regions of Ukraine, which during the 20-th century experienced complex transformations of political regimes, accompanied by a change in state affiliation, and, accordingly, adaptation to the system-management rules of political domination. It is emphasized that such a characteristic feature was reflected by socio-political changes in the region and the transition from authoritarian to democratic and then again to authoritarian conditions of political governance, influences on local political culture and political consciousness of regional elites, opportunities and problems of the functioning of social and political institutions, etc. An algorithm for the study of regimes is proposed through the definition of the concept and characteristics of different political regimes, through the analysis of the political and historical context, the structural analysis of the ruling power (elite), the description of the existing political rights and freedoms, the assessment of the role of the opposition and political competition, economic analysis, a section of the dynamics of change, comparative analysis etc.

The purpose of the article is to analysis of the main criteria for political assessment of the dynamics and features of the impact of socio-political processes on the transformation of regional political regimes in Zakarpattia during the 20-th century. Based on the purpose of our research, we also consider the analysis of the historical context to be extremely important, when the study of the formation and development of the regional political regime depends on the study of key events that influenced the regime and its transformation (for example, as a result of political crises, power coups, military conflicts, other geopolitical shifts).

As a result, it was proved that regional political regimes are characterized by features that were the result of historical, political, socio-cultural, economic and other factors that influenced the political systems of the states that included the region, attempts to operate an autonomous regime and management mechanisms in the context of power interaction on the line of administrative coordinates «center – region». The author's proposal for the classification of regional political regimes in Zakarpattia is also submitted.

Key words: political regime, regional political regime, political processes, transformation, peculiarities and influencing factors, Zakarpattia.

Постановка проблеми. Сучасне Закарпаття є єдиним із нині існуючих регіонів України, який упродовж лише одного XX-го століття пережив часті (до десяти – *Авт.*) й складні трансформації політичних режимів, що супроводжувалися зміною державної приналежності, а відповідно й адаптації до системно-управлінських правил політичного панування. Така характерна особливість відображалася соціально-політичними змінами в регіоні й переходом від авторитарних до демократичних і згодом знову до авторитарних умов політичного управління, впливами на місцеву політичну культуру й політичну свідомість регіональних еліт, можливостями й проблемами функціонування соціальних і політичних інституцій тощо. Є потреба дослідити такий феномен, тим більше, що названий регіон України завдяки своїй унікальній політичній історії може слугувати аналітичним прикладом таких трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам становлення і функціонування регіональних політичних режимів не досить часто приділяли увагу вчені. У сфері політичних наук вони досліджуються як явища децентралізаційного характеру, в межах розвитку федералізму тощо. Переважно своє місце такі дослідження знаходять у царині політичної регіоналістики та політичній історії. Серед таких праць заслуговують на увагу матеріали колективних праць «Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації», де розкриваються актуальність, об'єкт, предмет, мета та завдання аналізу регіональних політичних режимів в Україні [12], «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття», де поміщено розлогий опис змін політичних режимів на регіональному рівні [9] та один із випусків «Наукових записок Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України», який був присвячений дотичним проблемам нашого дослідження в авторських статтях Ф. Барановського [1], Т. Вакулової [3], М. Гордієнко [8], І. Пантелейчука [19], Т. Панченко [20] та ін. [23]. Цікавими в розрізі нашого дослідження є також матеріали Л. Нагорної [15], П. Міненкової [14], В. Романової [21].

Щодо Закарпаття, то деякі аспекти розвитку регіональних режимів переважно розглядалися з політико-історичної площини. Так, серед найбільш відомих праць з аналізом політичних режимів на Закарпатті можна назвати дослідження М. Болдижара і П. Мосні [2], М. Вегеша [4], М. Макари [13], М. Токаря [24–26], Ю. Остапця і М. Токаря [18], колективну роботу М. Вегеша і М. Токаря [5–6], низки колективних видань закарпатських учених [7; 10–11; 16–17] та ін. [22].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У політичних науках дослі-

дження стану динаміки й особливостей політичних режимів, як правило, є комплексним процесом, що вимагає використання різних підходів та методів. Вони стосуються в основному аналізу політичного режиму як складової політичної системи. Однак вивчення регіональних політичних режимів є доволі новим феноменом в Україні. Тому нами пропонується алгоритм дослідження таких політичних режимів крізь визначення поняття і характеристики різних політичних режимів, крізь аналіз політико-історичного контексту, а також структурний аналіз правлячої влади (еліти), опис наявних політичних прав і свобод, оцінку ролі опозиції та політичної конкуренції, економічний аналіз, зріз динаміки змін, порівняльний аналіз тощо. Саме сучасне Закарпаття в історичному контексті, на наше переконання, добре підпадає під можливості такого дослідного аналізу, що є актуальним для порівняльного зрізу показників гібридних режимів та впливів на них вищезазначених обставин. Зауважимо, що через те, що офіційні назви регіону в досліджуваній період надто різняться, ми взяли за основу уніфікований сучасний варіант назви, який використовують вчені – Закарпаття [10, с. 15].

Формування цілей статті. Мета нашої статті – аналіз основних критеріїв політичної оцінки динаміки та особливостей впливу соціально-політичних процесів на трансформацію регіональних політичних режимів на Закарпатті впродовж XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політичний режим розуміється як спосіб організації влади, що характеризується певними політичними принципами, процедурами та практиками. Так розрізняють різноманітні типи політичних режимів, зокрема демократію, авторитаризм, тоталітаризм та інші гібридні режими. Названі вище критерії й визначають, до якої категорії належить той чи інший режим у конкретній державі та її політичній системі.

Виходячи з мети нашого дослідження, надважливим вважаємо й аналіз історичного контексту, коли дослідження становлення та розвитку регіонального політичного режиму залежить від вивчення ключових подій, які вплинули на режим та його трансформацію (наприклад, внаслідок політичних криз, владних переворотів, воєнних конфліктів, інших геополітичних зрушень). Тому приклад Закарпаття XX століття є досить вдалим за багатьма дослідницькими показниками даної проблеми. Це можуть бути й характеристики та обґрунтування соціальних і економічних умов, що сприяли виникненню та функціонуванню політичного режиму. Важливим є і структурний аналіз пануючої влади (еліти), зміст діяльності політичних інституцій, що беруть участь у прийнятті рішень, а також визначення ролі лідера в регі-

оні, взаємодія гілок влади, ступінь централізації влади, оцінка рівня політичної участі громадян і механізмів впливу на державну владу. Звернемо увагу й на факт існування/неіснування політичної опозиції до панівної влади, і наскільки така опозиція (при її наявності) впливає на процеси прийняття рішень, або ж яка реакція влади на критику та протести, роль медіа в політичному режимі тощо (аналіз динаміки змін, оцінка стабільності режиму та ймовірність його змін, вивчення соціальних і політичних рухів, що можуть привести до демократизації або деградації режиму). Показовим є і вплив зовнішньо-політичного фактору, іноземних організацій та інших інституцій (лобістів) на внутрішні регіональні політичні процеси. Урешті-решт, порівняльний аналіз режимів сприяє виявленню спільних тенденцій або унікальних особливостей регіонального політичного режиму, орієнтує на визначення основних його характеристик і прогнозів розвитку в майбутньому (демократизація, поглиблена авторитаризація, гібридність у напрямку збереження статус-кво).

Вважаємо, що такий алгоритм вивчення регіонального політичного режиму може бути змінений або доповнений залежно від умов розвитку конкретної держави, до складу якої входив регіон, або ж політичної системи, що досліджується [12, с. 5–6].

Отже, регіональні політичні режими характеризуються особливостями, притаманними конкретним територіям, країнам або регіонам у межах існуючих держав. На наш погляд, на Закарпатті такі особливості стали результатом *історичних, політичних, соціокультурних, економічних* та інших факторів, що впливало на політичні системи держав, до складу яких входив регіон (*Австро-Угорська монархія, Угорське королівство, Угорська Республіка, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, Українська РСР/СРСР, Україна*), на спроби функціонування автономного режиму (*Руська Країна, Гуцульська Республіка, Подкарпатська Русь, Карпатська Україна, Закарпатська Україна*) та механізми управління в контексті владної взаємодії на прямій управлінських координат «центр – регіон» (*Відень, Будапешт, Прага, Москва, Київ – Ужгород*). Детальніше про деякі з названих основних рис регіональних політичних режимів можна подати такі характеристики:

1. *Історичний (політико-історичний) контекст.*

По-перше, для політико-історичних процесів на Закарпатті впродовж XX століття характерною особливістю є спадковість традицій. Трансформація політичних режимів тут базувалася на традиційних або історичних формах правління, а саме – місцевих автократіях, які вірно служили панівним елітам у «центрі» [11, с. 11]. Але вони

не були сталими й переважно виступали результатом історичних конфліктів на місцевому рівні або ж відголосками колоніального минулого. У такій ситуації помічаємо як негативні, так і позитивні ознаки. Тому можна погодитися із цілком слушною думкою фахівців, що «мінливість політичних режимів на цій території впродовж останніх півтора століть зростила у представників різних поколінь місцевої еліти риси адаптування до змін і толерантності до представників різних політичних, національних та релігійних груп водночас» [5, с. 520].

Слід також зазначити, що трансформація регіональних політичних режимів, а особливо їх стабілізація та поступова адаптація відбувалися за рахунок політичних інституцій, підтримуваних ззовні регіону. Це можна тут прослідкувати в усіх без винятку періодах трансформацій регіональних режимів у XX столітті [2; 6; 13]. Це говорить про слабкість регіонального центру (регіональної еліти та організацій), який міг би взяти на себе всю повноту автономної відповідальності за розвиток регіону. Єдиний історичний випадок, що практично випадав із даного загального контексту (за деякими показниками), був пов'язаний зі становленням гібридного політичного режиму Карпатської України в 1938 – 1939 роках. Однак більшість його критеріїв усе ж дають сміливість вказувати на традиційність і типовість названих особливостей регіональних режимів на Закарпатті у досліджуваній період. Аргументуємо це тим, що навіть той факт, що гібридний політичний режим Карпатської України базувався на однопартійній системі, а регіональна влада представляла переважно авторитарний тип правління, відчувався перспективний приціл на трансформацію авторитаризму в республіканський демократизм [4, с. 360–364]. Партійні лідери вибрали радикальний шлях через внутрішні та зовнішні кризові обставини і таким чином намагалися зупинити політичний хаос у регіоні, хоча зовнішньополітичні обставини напередодні Другої світової війни абсолютно цьому не сприяли [4, с. 370; 7, с. 542].

Цікаво, що Карпатська Україна мала свій парламент (Сойм), до якого провели вибори й обрали депутатів. На той час гібридний політичний режим з переважаючими елементами авторитаризму не допустив опозицію до голосування. Тому альтернативи не було. Однак уже в день проведення перших засідань Сойму державно-правовий статус політичного режиму Карпатської України було змінено. Регіон офіційно позбувся статусу федеративної складової Чехо-Словаччини й проголосив навіть не автономію, а державну незалежність з перспективним транзитом до республіканізму на чолі з президентом. Цей політичний акт утім засвідчив кризу тогочасних політичних систем в умовах загострення міжнародних відносин

у Європі, а Карпатська Україна пройшла шлях від регіональної політичної автономії до повноатрибутної державної незалежності з транзитивним авторитаризмом [10, с. 120-125]. Однак реалії привели до чергового періоду угорської окупації. Його характеристики вказують на різкий відкат від демократичних відносин та реванш угорського політичного режиму, відновлення старих угорських порядків.

Але на початку XX століття регіональний політичний режим ще не мав бодай яких особливостей. Це було пов'язане з тим, що політична система Австро-Угорщини не визнавала будь-яких специфік. Усе було централізовано й уніфіковано (обмеження виборчих прав (високий майновий та освітній ценз), відсутність прав і свобод тощо). Крім того, виборчі процеси проходили в умовах жорсткого політичного терору (переслідування, арешти). Шовіністичною була й політика угорських політичних партій щодо Закарпаття [16, с. 401].

Політична децентралізація проявилася лише згодом, уже в демократичному режимі в міжвоєнний період, а саме в тому, що за часів Чехословаччини тут діяли як федеральні, так і автономні утворення. У Чехословацькій Республіці, як федеративній державі, регіональний політичний режим формально проповідував регіональний автономізм. Усе одно регіон мав лише уявну свободу в ухваленні рішень. Адже, як говорилося, регіональний політичний режим частково контролювався місцевими елітами, які мали незначний вплив на місцеву політику [5, с. 501].

На стабільність політичного режиму на Закарпатті значну роль мав і зовнішньополітичний вплив, тобто геополітика сусідніх держав та глобальних гравців [17, с. 13]. Деякі політичні режими (Руська Країна в 1918–1919 рр., Чехословацька Республіка в 1920 р., Карпатська Україна в 1938–1939 рр., Закарпатська Україна в 1944–46 рр. Закарпатська область в УРСР/СРСР з 1946 р.) формувалися під впливом міжнародних стимулів та їх місцевих лобістів. А загалом, той факт, що територія Закарпаття весь час перебувала на межі декількох державних утворень, тобто на зіткненні політичних і міжнародних інтересів багатьох держав у Центральній Європі, говорить про складну долю регіонального острівця на стратегічній осі «Схід – Захід».

2. Соціокультурний контекст.

Водночас чималу роль в аналізі динаміки регіональних політичних режимів на Закарпатті відігравали й культурні та релігійні фактори. Наприкінці XIX – в першій половині XX століття регіоні традиційно потужними були релігійні впливи, а церковні ієрархи мали вплив і на регіональний політичний режим, регіональні політичні еліти, політико-партійну взаємодію тощо. Особливо це проявлялося в умовах авторитарних режимів

Угорщини (до 1919 р. і після 1938 р.). Єпископська резиденція греко-католицької церкви перебувала в тісному контакті з угорськими елітами та місцевими регіональними центрами управління. Можна припустити, що церква виступала посередником не тільки між регіональною владою та місцевим населенням, а й між регіональними й центральними елітами.

Щоправда, релігійний фактор з політичним контекстом зберігався і в умовах чехословацької демократії. Тут у міжвоєнний період в час розбудови багатопартійності традиційними стали релігійні політичні партії з церковними діячами – активними учасниками партійного життя. Причому, за часів Чехословаччини тут діяли чітко виражені православні (напр., Карпаторуський союз православних) та греко-католицькі (напр., Автономний земледільський союз, Християнсько-народна партія) (серед русинів, українофілів та русофілів), іудейські та сіоністські (напр., Сіоністська партія) (серед євреїв), католицькі (серед угорців) релігійні партії [24, с. 55–62; 25, с. 53]. Тобто, можемо говорити про традиції політизації (партизації) релігійного фактору на Закарпатті незалежно від демократизації чи авторитаризації політичного режиму.

Закарпаття, як традиційний багатонаціональний регіон багатонаціональних держав, у досліджуваному контексті підпадав і під вплив проблем визначення та конфліктів національної ідентичності. Історія показала, що етнокультурна ідентичність регіону також впливала на політичний режим, який мав претензії на етнічну автономію та автономну систему управління. Найбільшого розквіту етнонаціональний і релігійний спектри підживлення регіонального режиму отримали під час функціонування демократичного режиму в Чехословацькій Республіці (1919–1938), коли в публічне середовище потрапили громадські організації та політичні партії різноманітного етнокультурного забарвлення [10, с. 75–91]. Однак неспроможність короткострокових регіональних політичних режимів успішно вирішувати проблеми гуманітарного спрямування (освіта, наука, виховання, культура, ідентичність) призводила до хаосу у цих питаннях і продовжувала міжсуб'єкту конфліктність.

3. Економічний контекст.

Політичні режими можуть відрізнятися також залежно й від економічного розвитку регіону. Закарпаття ніколи не було економічно розвинутою територією. Воно завжди потребувало значних дотацій із «центру». Тому тут більш прихильними були до авторитарних форм місцевого управління, де виднілося «ручне управління» з вертикальним характером взаємовідносин (вплив держави та багатих організацій на природні ресурси регіону, таких як лісова галузь, мав лобістів економічних інтересів серед політичної еліти) [17, с. 16–17].

На ці процеси впливав і рівень соціальної стратифікації. Нестабільність мінливих політичних режимів впливала на високий ризик соціальних конфліктів. Тому тут важливим був сильний контроль із боку держави, яка повинна була здійснювати доволі жорстку політику «центру». Водночас регіон традиційно славився високим рівнем трудової міграції [22, с. 5–7]. А в міжвоєнний період тут з'явилися й емігранти з України та Росії (переважно інтелігенція та політемігранти). Існуючий у цей час демократичний політичний режим у даному контексті базувався на гарантуванні їм безпеки та посиленого владного контролю за соціально-політичними процесами. Даний фактор не був відмінним для демократичних чи недемократичних режимів і використовувався центральною владою безальтернативно.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, названі фактори впливу на динаміку й умови функціонування регіональних політичних режимів на Закарпатті впродовж XX століття доводить специфічність їх динаміки, вказує на регіональні особливості в порівнянні з іншими регіонами держав, до складу яких входив у цей час регіон і формують низку спільних (традиційних) ознак для їх характеристики. А аналіз розвитку регіональних політичних режимів дає можливість їх поділити за декількома критеріями: 1) за типом політичного режиму (демократичний, авторитарний, гібридний); 2) за приналежністю до держав (загальнодержавний, регіональний); 3) за адміністративно-правовим статусом (сталій, перехідний); 4) за ступенем прийняття рішень (централізований, автономний, змішаний); 5) за впливом партій (поліпартійний, монопартійний, безпартійний). Ця авторська типологія буде вдосконалюватися в перспективі. Але вже можна говорити про те, що наше дослідження регіонального політичного режиму дає можливість виділяти основні критерії політичної оцінки його динаміки та особливостей впливу на соціально-політичні процеси на Закарпатті. Названі регіональні політичні режими відображали складну взаємодію історичних (політико-історичних), соціокультурних, економічних і соціальних факторів, що формували унікальні складові політичних систем у межах окремих регіонів або ж країн, до складу яких Закарпаття входило впродовж XX століття.

Наявність політико-правового безсилля місцевої еліти й складної соціокультурної стратифікації населення, розраховувати на стабільність регіонального режиму було важко. Тому серед місцевої еліти переважало угодництво й прислужництво пануючим елітам у «центрі». А економічна слабкість Закарпаття остаточно позбавляла серйозних важелів впливу на «центр» й нівелювали спроби встановити сталі автономні політичні режими зі специфічними моделями владного характеру. Цьому аж ніяк не сприяла й нестабільна зовнішньополітична ситуація.

Кращі можливості для розвитку стабільного регіонального режиму відзначаємо лише в міжвоєнний період (1919 – 1938 – час входження регіону до складу демократичної Чехословацької Республіки), коли почалося становлення якісної регіональної політичної еліти, формувалося середовище політичного і партійного плюралізму, виднілися обриси громадянського суспільства з його електоральним полем, зростаючою громадянською свідомістю й політичною культурою. У інших періодах до і після цього часу (з післявоєнним радянським періодом включно) характерними ставали недемократичні відносини, авторитарний стиль взаємодії на прямій «центр» – «регіон», специфічне рекрутування регіональних еліт, партійна монополія, контроль силових структур за життям громадян, репресії щодо опозиції, соціальні, релігійні та етнічні утиски місцевого населення (освіта, церква, культура тощо).

Така ситуація і формує загальне уявлення про складність трансформації регіональних політичних режимів у географічних межах сучасної Закарпатської області крізь історичні, соціокультурні та економічні фактори впливу на політичні процеси в регіоні. Політична система кожної пануючої в регіоні держави досить легко поглинала досить слабо розвинуті та нестабільні регіональні політичні підсистеми-режими. Це впливали й на всі інші елементи політичних процесів. І хоча державні утворення, до яких у різні часи входило Закарпаття, мали різні політичні системи, в рамках яких функціонували різні політичні режими, а відповідно відрізнялися й способи формування державної та місцевої влади, характер участі громадян у суспільно-політичних процесах тощо, в регіоні можна чітко прослідкувати специфічні особливості трансформації регіональних режимів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барановський Ф. Регіональний вимір політичної культури. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. К., 2009. Вип. 44. С. 213–220.
2. Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. Ужгород, 2002. 238 с.
3. Вакулова Т. Цивілізаційний вимір регіонів України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С. 332–341.
4. Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти: монографія. Ужгород: Карпати, 2004. 432 с.

5. Вегеш М., Токар М. Особливості формування і тенденції розвитку політичної еліти Закарпаття. *Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми* / відповідальний редактор Ігор Соляр, упорядники Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Книга 1. Львів, 2023. С. 495–520.
6. Вегеш М., Токар М. Подих свободи Золотої Гуцулії. *Степан Ключурак. Гуцульська республіка (1918–1919)*. Ужгород: Карпати, 2018. С. 5–27.
7. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Під заг. ред. М.М. Вегеша. Ужгород: Карпати, 2002. 709 с.
8. Гордієнко М. Проблеми ідентифікації регіону як суб'єкта політичної діяльності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С.169–178.
9. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / за ред. А. Круглашова і М. Токаря; [ред. колег.: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.
10. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура: україномов. варіант укр.-угор. вид. / Ін-т етно-нац. дослідж. Угор. акад. наук, НДІ політ. регіоналістики Ужгород. нац. ун-ту; Ужгород: Ліра, 2010. 720 с.
11. Закарпаття в незалежній Україні (1991–2016): до 25-річчя проголошення незалежності України: науково-популярний нарис; Під заг. ред. Маріана Токаря / АДРС «Карпатія». Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016.
12. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.
13. Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород, 1995. 108 с.
14. Міненкова П. В. Феномен політичного регіоналізму в контексті збалансування регіональних і державних інтересів. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/-Minenkova.pdf>
15. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
16. Нариси історії Закарпаття. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. Т.I. (з найдавніших часів до 1918 року). 436 с.
17. Нариси історії Закарпаття. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. Т.II. (1918 – 1945). 670 с.
18. Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів: Серія «Studia Regionalistica» / № 2. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 408 с.
19. Пантелейчук І. Сучасні підходи до побудови структурної моделі іміджу регіону. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С.29–38.
20. Панченко Т. Політична регіоналістика в системі регіональних і політичних дисциплін: огляд концептуальних підходів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С.47–56.
21. Романова В. Перспективи трансформації політичних режимів українських регіонів. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page5757.html>
22. Рюль В. Соціалізація дітей трудових мігрантів Закарпаття: монографія / Серія «Studia Regionalistica», № 7; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: Видавництво ФОП Брежа А.Е., 2013. 222 с.
23. Тарасенко О. Механізми лобіювання регіональних інтересів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С.245–252.
24. Токар М. «Православний чинник» у діяльності політичних партій міжвоєнного Закарпаття (1919 – 1939). *Богословська думка в Україні: науковий журнал*. Вип. 2. Ужгород: Ліра, 2020. С. 55–62.
25. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939): монографія. Ужгород, 2006. 380 с.
26. Tokar M., 2022, Socio-political passport of Zakarpattia (Ukraine): a brief history of the region's survival in Central Europe, *Journal of Geography, Politics and Society*, 12(3), 1–13.